

Є. В. МАХНО

ЗНОВУ ПРО ЛОКАЛЬНІ ВАРІАНТИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Відомо, що черняхівська культура була відкрита на початку ХХ ст. В. В. Хвойкою. Ніхто так добре і в такому широкому діапазоні як він не знав старожитності Придніпров'я, бо саме йому належить честь відкриття багатьох нових археологічних культур різних періодів. В. В. Хвойко був ознайомлений також з науковою доробкою свого великого земляка Й. Шафарика, який заклав наукові підвалини європейського слов'янознавства, і підтримував особистий контакт з Л. Нідерле, що продовжував цю справу.

Все це дало можливість трактувати черняхівську культуру на рівні передової наукової думки. Озброєний археологічними фактами, опираючись на наукові досягнення в галузі слов'янознавства, В. В. Хвойко кладе початок слов'янській теорії черняхівської культури, яку підтримали радянські дослідники 40-х післявоєнних років, підкріпивши її новими доказами.

Дослідження 40-х років головним чином на поселеннях дали підстави стверджувати думку про високий рівень розвитку орного землеробства у черняхівців і дає підстави порівнювати рівень їх соціально-економічного розвитку з тим, що було відомо про антів з письмових джерел¹.

Саме в цей час в історичній науці після тривалої дискусії остаточно переміг погляд про високий ступінь розвитку феодальних відносин в Київській Русі, формування яких історики, цілком слушно, вбачали в більш ранньому періоді, посилаючись на відомий з письмових джерел антський час². Розробка ж питань, пов'язаних з вивченням соціально-економічного і суспільного розвитку черняхівців певною мірою було підтвердженням цього погляду. Отже, не дивно, що тези і про слов'янську приналежність черняхівської культури, і про високий розвиток соціальних відносин її носіїв, що цілком відповідає передфеодальному періоду, були схвально прийняті істориками.

¹ Див., наприклад, М. Тиханова. Розкопки верхніх горизонтів поселення в с. Лука Врублівецька.— АП, т. I, К., 1949, стор. 182; Є. Махно. Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі.— АП, т. I, К., 1949, стор. 175; М. Ю. Брайчевский. Основные вопросы археологического изучения антов.— Доклады VI научной конференции ИА АН УССР. К., 1952, стор. 60—65.

Про переростання черняхівської культури в культуру Київської Русі див.: М. Смішко. Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих.— Археологія, I, К., 1947, стор. 121; його ж. Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові 1946 р.— АП, т. I, К., 1949, стор. 203—204; його ж. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР.— Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР. К., 1952, стор. 85.

² Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь.— ВДИ, I, 1939, стор. 337; Б. Д. Греков. Киевская Русь.— М.— Л., 1944, стор. 17, 22.

В середині 50-х років після дискусії з питань мовознавства стало ще дещо змінилося.

Виникла потреба ґрунтовніше аргументувати деякі з положень, що раніш здавались достатньою мірою умотивованими³. Загострилися суперечки і навколо питання етнічної атрибуції, актуальною стала проблема локальних варіантів.

На нараді 1957 р.⁴, з проблем черняхівської культури та її ролі в ранній історії слов'ян, М. О. Тихановою була прочитана доповідь «Про локальні варіанти черняхівської культури», яка в цьому ж році вийшла з друку⁵. Тут М. О. Тиханова намагалася довести, що черняхівська культура «охоплювала племена етнічно різноманітні — пізньоскіфські, слов'янські, дакогетські, сарматські і інші, в тому числі і власне германські...», що «локальні відмінності... пояснюються відмінностями її носіїв — скіфо-сарматських племен на сході, гетофракійських на заході в Подністров'ї і слов'янських на Північному заході»⁶.

Але ні значні розміри статті, ні великий підстрочний апарат, ні нагороджені в роботі факти не зробили її переконливою, і на другій нараді у 1967 р., присвяченій цій же проблемі, М. О. Тиханова змушена була це визнати. Причиною цього було не тільки те, що аргументація автора зводилася до ілюстративної публікації фактів, що самих фактів було не так багато і далеко не всі вони були враховані автором. У праці були відсутні критерії для визначення варіантів, і тому окреслювалися вони певною мірою довільно.

Таким чином, питання локальних варіантів було лише поставлене, але не вирішене у 1957 р.

Не зовсім вдала спроба розчленувати черняхівську культуру на декілька самостійних груп не зняла, однак, з обговорення питання про її багатоетнічність. Цьому сприяло значною мірою те, що черняхівська культура та окремі її елементи були поширені на великих просторах.

Відсутність критеріїв для наукової обробки джерел, дуже загальний характер публікацій, що по суті ігнорують цю обробку, по-перше, позбавляють науку важливих спостережень, (початок яким кладе ще польова фіксація), по-друге, сприяє дуже довільному і суперечливому трактуванню фактів. Приклади довільних трактувань можемо зустріти зокрема в працях М. Ю. Брайчевського. Він, наприклад, не бачить жодних перепон для поширення терміну «черняхівська культура» не тільки на аналогічні пам'ятки України, Молдавії, Румунії, але також і на досить відмінні, які, за висловом М. Ю. Брайчевського, «черняхівськими ще ніхто не називав» пам'ятки Прикарпаття, Польщі, Словаччини⁷. Розширюючи межі черняхівської культури за рахунок інших культур, які «черняхівськими ніхто не називав» і вносячи цим плутанину в поняття «черняхівська культура», М. Ю. Брайчевський все ж звертає увагу на правильне поставлене Г. Б. Федоровим (у 1957 р.) питання і розрізнення території поширення і території формування черняхівської культури.

³ Початок до не завжди об'єктивної критики поклала стаття Г. Ф. Корзухиної «К истории Среднего Поднепровья». — СА, вип. XXII, М., 1955, стор. 61—82, яка, на противагу іншим її працям, не відзначалася характерною для автора скрупульозністю і широтою обробленого матеріалу, а наведені матеріали не давали підстав для тих широких висновків, які дозволила собі авторка; М. Ю. Брайчевський. О некоторых спорных вопросах ранней истории восточных славян. — КСИИ, вип. VI, К., 1956, стор. 72—86; Е. В. Махно. Об основных керамических формах в черняховской культуре. — Доповідь на черняхівській конференції 1957 р.

⁴ Коротка інформація про нараду подана в розділах «Хроніка». — СА. М., 1957, № 4, стор. 254—277.

⁵ М. А. Тиханова. О локальных вариантах черняховской культуры. — СА. М., № 4, 1957, стор. 168—194.

⁶ Там же, стор. 194.

⁷ М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності. К., 1966, стор. 4—5.

Питання ж про територію формування черняхівської культури є не просто важливим, але одним із корінних, навіть більше — центральним. Але його не можна розв'язувати без вирішення взаємозалежного і пов'язаного з ним у самих глибинах, питання про її локальні варіанти. Обидва ці питання стоять в прямій залежності від ступеню і глибини обробки археологічних першоджерел, самого широкого діапазону, починаючи з найпримітивішої фіксації самого масового, здобутого в попередніх розвідках підйомного матеріалу. Але спосіб фіксації, до якого ми звикли і яким користувалися до останнього часу, не дозволяє з достатньою повнотою розгорнути індивідуальну характеристику пам'ятки і саме він сприяє трактуванню суперечливому і довільному. Необхідно забезпечити такий спосіб, який би виключив або принаймні звів би до мінімуму суб'єктивні схильності дослідників.

Об'єктивним критерієм якості джерел, включаючи і матеріали розвідок в кожному із конкретних випадків, хоча б звичайний підрахунок зокрема кожної із уже визначених і добре відомих керамічних груп, типів поховань і т. п. Бо справа не тільки в тому, які з елементів в кожному конкретному випадкові є репрезентовані, але і в тому, а це й є головне, яке місце кожен з елементів посідає. Тільки такі суворі вимоги фіксації допоможуть запобігти суб'єктивізму, уникнути плутанини і перетворити матеріал (в тому числі і матеріал розвідок) в дорогецінне джерело.

Таких детально оброблених джерел для остаточного вирішення цього складного питання у нас ще недостатньо. Але в нашому розпорядженні уже і тепер є досить вагомі і об'єктивні дані, що дозволяють наблизитися до вирішення питань і про основну територію поширення черняхівської культури і територію її формування і про її локальні варіанти більшою мірою, ніж це було десять років тому.

Становище тепер різко змінилося і арсенал черняхівської культури збагатився — оскільки зусилля останніх десяти років були направлені саме на зміцнення її джерельної бази. За цей час зріс колектив дослідників, збільшився фонд публікацій, дякуючи енергійній діяльності Інституту археології АН СРСР та АН УРСР і персонально Б. О. Рибаківа та Е. О. Симоновича, дослідники одержали три томи археологічних першоджерел. До обробки черняхівських матеріалів залучені спеціалісти з технічних наук.

Польовими дослідженнями Інституту археології АН СРСР та його Ленінградського відділення, Інституту археології АН УРСР, Інституту суспільних наук у Львові, Молдавського філіалу АН СРСР, університетів — Чернівецького, Одеського, Харківського, педінститутів — Кам'янець-Подільського та Вінницького, краєзнавчих музеїв — Кам'янець-Подільського, Чернівецького, Одеського, Полтавського, Харківського, Лохвицького, Лубенського, Житомирського, а також розвідками ентузіастів-краєзнавців Г. Ю. Храбана, Г. Г. Богуна і інших, зареєстровано майже 2500 черняхівських пам'яток (у 1957 р. їх було близько 600). Особливо важливими були розвідки, проведені на околицях черняхівської культури Е. О. Симоновичем та суцільне обстеження Західної Черкащини, зокрема Уманського району, ентузіастом-краєзнавцем Г. Ю. Храбаном⁸.

Останнім часом збільшилися розвідкові розкопки. Спрямовані також зусилля на цілковите розкриття пам'яток. За не повними даними розкопками досліджено 150—160 пам'яток (серед них 85—90 поселень та 60—70 могильників)⁹. Зараз є понад 20 поселень, на яких розкопа-

⁸ Э. А. Симонович. Северная граница черняховской культуры. МИА, № 116. М., 1964, стор. 7—43; Г. Ю. Храбан. Черняховские памятники в Уманском районе Черкасской области.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 257—269.

⁹ Ці підрахунки зроблено на підставі матеріалів, зібраних у праці Е. В. Махно «Памятники черняховской культуры на территории УССР».— МИА, № 82. М., 1960.

на площа становить від 150 до 400 м² (Пражів, Єрковці, Грушівка, Іванківці, Миколаївка, Турія та ін.), понад десять поселень — розкрита площа яких становить від 500 до 900 м² (Привільне, Микільське, Жуківці, Кут, Ломовате, Киселів та ін.). На десяти поселеннях досліджено по 1000 м² площі (Ягнятин, Новолипівське, Комарів, Черепин, Радущківка); у Луці Врублевецькій, Леськах, Максимівці, Дудчанах, в Ріпневі та Бериславі понад 2500—3000 м²; на кожному з поселень біля Лепесівки та в Журівці розкрито близько 6000 м².

Серед досліджуваних могильників більш як на п'ятнадцяти розкопано від чотирьох до дев'яти-десяти поховань (Данилова Балка, Гурбинці, Кринички, Суми, Новоселівка, Новоолександрівка, Чистилів та ін.); на шести могильниках досліджено від 12 до 20 поховань (Кантемирівка, Дідівщина, Кам'янка, Новопокровка, Раковець Чеснівський та ін.). На кожному з інших шести могильників — Ромашки, Привільне, Переяслав-Хмельницький, Писарівка, Рижавка, Малаешти розкопано близько 40 і більше поховань. На Ружичанському могильнику розкопано 70, на Маслівському — 91, Гаврилівському — 97, Касанівському — 121, Журовському — 124, Черняхівському — 270 поховань. На могильнику в Будештах розкрито площу 4500 м² і розкопано 362 поховання. На могильнику поблизу затопленого Дніпродзержинським морем хутора Компанійці на площі 5200 м² розкопано 467 поховань.

Таким чином, якщо у 1956 р. розкопана площа на поселеннях становила лише 7000 м², то в 1967 р. вона становить 40 000 м². Загальна площа досліджених пам'яток черняхівської культури набагато перевищує 70 000 м².

Усі ці дані свідчать, що основні райони поширення черняхівської культури більшою чи меншою мірою охоплені дослідженнями.

Повне розкриття черняхівських пам'яток через їх великі розміри практично неможливе. І все ж на нашому рахунку, крім Черняхівського і Маслівського могильників, є майже повністю розкопані могильники біля сіл Гаврилівка, Будешти, Компанійці та досліджені на широкій площі поселення біля с. Лепесівка, Журовка, Ріпнів.

Підведено попередні підсумки картографуванню черняхівських пам'яток, що почалася з ініціативи В. П. Петрова ще напередодні Вітчизняної війни¹⁰. Робота автора¹¹, доповнена матеріалами розвідок Е. О. Симоновича, дає повне уявлення розміщення черняхівських пам'яток на території Східної Європи¹². Все це дає значно повніше уявлення про територію поширення і про археологічний комплекс черняхівської культури, ніж десять років тому.

Відомо, що найяскравішою з ознак археологічного комплексу черняхівської культури є її гончарний посуд.

Еталонними пам'ятками, що достатньою мірою виразно уже на початку 20-х років окреслили цей комплекс, були наддніпрянські могильники — Черняхівський і в певній мірі Маслівський (досліджуваний в

стор. 9—83, 322—345. Використано також матеріали розкопок після 1959 р., що опубліковані Е. О. Симоновичем, В. Д. Бараном, І. С. Винокуром, Н. М. Кравченко, М. І. Островським, Г. Ю. Храбаном в МІА, № 116, 139, а також раніш опубліковані молдавськими дослідниками Е. А. Рікманом, Г. Б. Федоровим. Крім того, використані деякі неопубліковані матеріали.

¹⁰ Див. С. В. Коршенко. Матеріали для складання карти розповсюдження культури полів погребення на території УРСР. Рукопис, архів ІА АН УРСР, стор. 1—143; І. Н. Луцкевич. Матеріали до карти поширення культури полів поховань на території Харківської області. Археологія, т. II, К., 1948, стор. 164—178; М. Ю. Смішко. Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, т. II, К., 1948, стор. 110—113, 126—127.

¹¹ Е. В. Махно. Пам'ятники черняхівської культури на території УРСР.— МІА, № 82, М., 1960, стор. 7—83.

¹² Э. А. Симонович. Вказ. праця.

1920 р. І. П. Смолічевим та С. С. Гамченком). Установлено¹³, що об'язковою формою є гончарний шершавий горщик «слов'янської форми», за визначенням О. А. Спіцина, друге місце за кількістю посідають дві форми мисок (закритого та відкритого типу). Певне, але підкреслено другорядне, місце посідають специфічної форми одноручні та амфороподібні глеки, а також кубки та триручні вази, що іноді вражають досконалістю і витонченістю орнаменту.

Про те, що для керамічного комплексу черняхівської культури властиві ознаки, встановлені на матеріалах Черняхівського та Маслівського могильників, свідчили також розкопки Н. О. Макаренко на могильнику в Гурбинцях¹⁴, та поселеннях Жуківцях, Ягнятині, Кантемирівці, Қоровинцях, Переяславі-Хмельницькому, Микільському, Лохвиці, Лесках, Турії, Новолипівському, Радуцківці, Максимівці, Сумах¹⁵.

Якщо ж урахувати випадкові знахідки Київського, Корсунь-Шевченківського, Черкаського, Лохвицького та Лубенського музеїв, а також матеріали розвідок 1946—1948, 1954—1956 років в Пороссі, 1955 р. в Златопільському, 1957 р. в Іркліївському районах, а особливо розвідки Г. Ю. Храбана у 1958—1966 рр. в західній частині Черкаської області, то характеристика гончарного керамічного комплексу черняхівської культури стане ще більш переконливою. Доповнюють гончарний комплекс посуд, ліплений від руки, а також римські амфори, трапляються червонолакові та скляні посудини.

Зараз важко заперечувати той непохитний факт, що всі основні ознаки керамічного комплексу черняхівської культури, чітко окреслені еталонними пам'ятками Черняхівського та Маслівського могильників, властиві саме пам'яткам Середнього Придніпров'я — по басейнах лісостепових притоків Дніпра і ліплений посуд тут майже відсутній¹⁶. Це підтверджується даними Г. Ю. Храбана, який провів суцільну розвідку в західній частині Черкаської області в межиріччі верхів'їв П. Бугу та р. Рось, ліплений посуд знайшов тільки на 32 із 237 виявлених поселень, що становить по відношенню до всіх знайдених 13%. Амфори знайдено на дев'яти поселеннях, що становить 4%¹⁷.

Однак, в підкреслено стабільному черняхівському керамічному комплексі ще до планомірного вивчення черняхівської культури, не можна було не помітити своєрідні ліпні форми з Лепесівського поселення (розкопки Я. В. Яроцького) та специфічний комплекс із могильника біля

¹³ Е. В. Махно. Пам'ятки культури полів поховань в міжріччі Рось—Тетерев. Рукопис кандидатської дисертації, стор. 115—133, 349—351; див. також публікації: В. П. Петров. Черняхівський могильник.—МИА, № 116. М., стор. 88—102 (на стор. 93 помилка: мисок в могильнику не 210, а 110); його ж. Масловский могильник на р. Товмач. МИА, № 116, стор. 159, табл. 5. Горщиків всього 46, мисок—40, глеків 4, інших форм—8.

¹⁴ М. Макаренко. Археологічні дослідження та розшуки на Прилуччині.—Коротке звідомлення ВУАК. К., 1926, стор. 106—117.

¹⁵ Е. В. Махно. Поселення культури полів поховань в Північно-західному Правобережжі.—АП, т. І. К., 1949, стор. 154—169; іі ж. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань.—АП, т. ІІІ. К., 1952, стор. 231—241; іі ж. Розкопки на поселеннях першої половини І тис. н. е. у верхній течії Сули.—АП, т. 5. К., 1955, стор. 77—87; В. К. Гончаров, Е. В. Махно. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького.—Археологія, т. ХІ. К., 1957, стор. 127—144; Е. В. Махно. Отчет о раскопках в с. Николаевка, Корсунь-Шевченковского р-на, Черкаской обл., в 1956 р. Рукопис, Архів ІА АН УРСР, стор. 1—26; Д. Т. Березовец, В. П. Петров. Лохвицкий могильник.—МИА, № 82. М., 1960, стор. 84—99; А. Т. Смиленко, М. Ю. Брайчевский. Черняховское поселение в с. Леськи близ г. Черкасы.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 49—55; Е. В. Махно. Пам'ятки черняхівської культури Златопільського району.—Археологія, т. ХХ. К., 1966, стор. 107—122; іі ж. Могильник черняхівського типу в г. Суми.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 33—34.

¹⁶ Е. В. Махно. Пам'ятки черняхівської культури..., стор. 111—121; іі ж. Могильник черняхівського типу...

¹⁷ Г. Ю. Храбан. Черняхівські пам'ятки Уманщини. Рукопис, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 11—63.

с. Городище, що зберігався в Київському Державному музеї. Публікація Я. В. Яроцького¹⁸ та вказані матеріали Київського і Житомирського музеїв не дозволили В. П. Петрову, готуючи у 1939—1940 рр. до публікації черняхівські пам'ятки¹⁹, об'єднувати в одну групу комплекси черняхівського і ромашківського могильників з комплексом Лепесівського поселення.

Дослідження у 40-х роках в цьому ж районі поблизу Костянця та Мирогощі, а також поглиблені розвідки біля с. Пражів на Гуйві, підтвердили попередні спостереження В. П. Петрова і дозволили тоді ж М. Ю. Смішко не тільки звернути увагу археологів на специфічні риси черняхівських пам'яток цього району, а й визначити волинський варіант черняхівської культури та його східні межі²⁰.

У 50-х і особливо в 60-х роках дослідженнями М. О. Тиханової, І. С. Винокура та М. І. Островського²¹, спостереження М. Ю. Смішко були цілковито підтверджені, і особливості волинської групи окреслилися ще чіткіше.

Своєрідність цього району, порівнюючи з тим, що було відомо на підставі розкопок Черняхівського, Маслівського, Гурбинецького та Кантемирівського могильників, виявилася під час розвідкових розкопок у 1945 р. на поселенні біля с. Пражів²². Керамічний комплекс цього поселення включав близько 60% ліпленого посуду, невідомого до того часу на Середньому Подніпров'ї. Цей посуд представлений специфічною формою ошершавленого горщика без вінець, який нерідко понад краєм та біля самого денця оперізувала добре пролощена смуга. Зустрічались також форми типу кухлів, ваз та ін.

В археологічному комплексі волинських пам'яток ліпний посуд становить основну групу. На поселеннях у Костянці, так само як і в Пражіві, він посідає близько 60%, в Іванківцях — 50—55%, в Слободищі — 40%. Найближчі аналогії цього посуду зустрічаються на території Польщі в басейні Вісли²³. Гончарний посуд, типовий для черняхівської культури, на Пражівському поселенні і на багатьох інших волинських пам'ятках становить лише половину або навіть меншу половину керамічного комплексу.

Значних успіхів досягнуто також у вивченні черняхівських пам'яток, розташованих у Придністров'ї. Добрий початок в цій справі поклали розкопки К. Гадачека на Неслухівському поселенні, що провадилися одночасово з дослідженнями В. В. Хвойко в Черняхіві²⁴. Дослідження черняхівських пам'яток продовжувалися після возз'єднання з Придніпровською Україною і широким фронтом розгорнулося в повоєнні роки.

Опубліковані матеріали з розкопок на поселеннях Неслухівському (у 1946 р. М. Ю. Смішко), Черепинському (у 1954—1956 рр. В. Д. Баран) та Ріпнівському (у 1957—1961 рр.), на поселенні Луці Врублівецької (1946—1948 рр., М. О. Тиханова), пізніші розкопки М. Ю. Брайчев-

¹⁸ Я. В. Яроцкий. Некоторые памятники древности близ Лепесовки, Кременецкого уезда.— ИАК, вып. 29. СПб., 1909, стор. 54—64.

¹⁹ Наміри Інституту археології АН УРСР видати корпус археологічних пам'яток за матеріалами краєзнавчих музеїв України, залишилися нездійсненими в зв'язку з Великою Вітчизняною війною.

²⁰ М. Ю. С м и ш к о. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР.— Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, стор. 84—85.

²¹ І. С. Винокур. Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.— Праці комплексної експедиції Чернівецького державного університету, т. VIII. Чернівці, 1960, стор. 24—37; І. С. Винокур, М. І. Островский. Раковецкий могильник.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 144—159.

²² Є. Махно. Поселення культури полів поховань..., стор. 169—173.

²³ W. Antoniewicz. Archeologia Polski. Warszawa, 1928, стор. 170, таб. XXXVII.

²⁴ K. Hadaczek. Z badań archeologicznych w dorzeczu Bugu. Grabarka Niesluchowska, TeKa Konserwatorska, Kraków, II. Lwów, 1900, стор. 44, 71.

ського та В. Й. Довженка на Іванковецькому поселенні у 1950 р., М. Ю. Смішка на поселенні у с. Комарів у 1957 р., Б. О. Тимощука та І. С. Винокура на поселенні біля с. Киселев у 1960—1961 рр., а також розкопки на багаточаровому поселенні біля с. Незвиська²⁵ достатньою мірою дають виразну характеристику наддністрянській групі і дозволяють конкретніше, ніж це було раніш, визначити її особливості.

В керамічному комплексі Придністров'я, зокрема в межиріччі Західного Буга та Дністра, подібно до Волинської групи, ліпний посуд посідає перше (Неслухів, Черепин, Ріпнів) або ж дуже поважне (Іванківці) місце. На Неслухівському поселенні, наприклад, він становить 50% всіх знахідок.

Основною формою ліпного посуду в Придністров'ї, так само як і на Волині, є горщики, тісто яких включає домішку шамоту. Однак, судячи з опису В. Д. Барана²⁶, вони різноманітні. Автор нараховує п'ять основних різновидностей. Серед них є горщики з ошершавленою поверхнею, аналогічні відомим на Волині. Зустрічаються також форми, характерні для липицьких пам'яток, зокрема миски. В. Д. Баран підкреслює також, що ліплений комплекс черняхівських поселень найближчі аналогії має в слов'янських пам'ятках другої половини I тисячоліття.

Розкопки А. Є. Аліхової на поселенні біля Авдеєвки, розвідки Е. О. Симоновича в Посейм'ї, а також у 20-х і 30-х роках в басейні Сіверського Дінця розвідки І. Н. Луцкевича, І. Ф. Левицького та І. П. Костюченка в 1949 р.²⁷ дозволяють намітити особливості Посеймсько-Донецької групи.

Пам'ятки цієї групи, крім того, що невеликі за розмірами, включають в керамічний комплекс, як правило, велику кількість ліпного посуду. В основному це нерозчленовані горщики та сковорідки, а також посуд близький до роменсько-боршевської групи²⁸.

Дослідження на правобережному пограніччі Лісостепу і Степу, а також у північно-західній частині Степу (на Синицівсько-Сабатинівському поселенні у 1949 р.; Данилово-Балківському могильнику у 1913, 1949 рр.; Косанівському у 1961—1964 та Компаніївському у 1960—1965 рр. могильниках, на Грушівському та Кутянському поселеннях у 1951 р., Гаврилівському могильнику у 1952—1956 рр., Капулівському

²⁵ М. Смішко. Доба полів поховань в західних областях УРСР.— Археологія, т. II, К., 1949, стор. 110—111; його ж. Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові в 1946 р.; В. Д. Баран. Результати вивчення матеріалів розкопок на поселенні першої половини I тис. н. е. в с. Черепин, Львівської області.— Дисертаційний збірник. К., 1958, стор. 69—77; його ж. Пам'ятники черняхівської культури басейна Західного Буга.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 212—252; М. Тиханова. Розкопки верхніх горизонтів поселення в Лука Врублевецька.— АП, т. I, К., 1949, стор. 177—186; її ж. Поселення культури полів погребений в Луке Врублевецької, Хмельницької області.— КСИА, № 4. К., 1955, стор. 45—46; В. Й. Довженко. Древнеславянские языческие идоли в с. Иванковцы на Поднестровьи.— КСИИМК, вып. 48. М., 1952, стор. 136—142; М. Ю. Брайтчевский. Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре.— КСИИМК, вып. 52, 1953, стор. 43—52; М. Ю. Брайтчевский, В. Й. Довженко. Поселение и святилище в селе Иванковцы на Среднем Днестре.— МИА, № 139, 1967, стор. 238—262; М. Ю. Смішко. Поселення III—IV століть н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області.— МДАПВ, вип. 5. К., 1964, стор. 73—79; Г. Й. Смирнова. Поселение у с. Незвиско, в первые века н. э.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 196—212.

²⁶ В. Д. Баран. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу в межиріччі Дністра і Західного Буга.— МДАВП, вип. 3. К., 1961, стор. 77—78.

²⁷ А. Е. Аліхова. Авдеевское селище и могильник.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 84; Э. А. Симонович. Северная граница памятников черняховской культуры.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 14—18, 32—35; І. Н. Луцкевич. Вказ. праця; див. також: Е. В. Махно. Пам'ятники черняхівської культури на території УРСР.— МИА, № 82. М., стор. 50—51.

²⁸ А. Е. Аліхова. Вказ. праця, стор. 84.

поселенні у 1957—1964 рр.²⁹ дозволяють констатувати своєрідність і цієї території.

Для цього досить просторого району, що охоплює середню течію Південного Бугу і пониззя Середнього Дніпра, найхарактернішою ознакою є співіснування поруч пам'яток з ознаками, властивими для Середнього Подніпров'я (наприклад, Сабатинівка, Данилова Балка і якоюсь мірою Кут), де ліпний посуд майже відсутній, і пам'яток, що подібно до Волинської, Придністрянської та Донецько-Сеймської груп, де ліпний посуд становить значну кількість (Грушівка — 52%, Капулівка — 53, Гаврилівка $\frac{1}{3}$ %, Компанійці — 40%). Причому ліпний комплекс цих пограничних зі степом пам'яток за формою різноманітний. Тут є комплекси, аналогічні Волинській групі (Косаново, Компанійці), такі, які в чистому вигляді зустрічаються в сарматських пам'ятках (Грушівка, Капулівка), форми, характерні для пам'яток типу Дитиничі (Косаново, Компанійці) і, зокрема, в пам'ятках типу Пеньківка (Капулівка).

В деяких пам'ятках цього району посуд типу амфор посідає помітне місце (Грушівка — 13%, Кут — 27, Капулівка — 21%).

Ці найосновніші факти, здобуті протягом останніх десяти років, характеризують керамічний комплекс черняхівської культури. Отже, констатуємо той факт, що керамічному комплексу черняхівської культури властиве співіснування гончарного, ліпного і амфорного посуду. Визначальним, властивим лише черняхівській і ні якій іншій культурі, є специфічний гончарний посуд. І саме ця група посуду є не тільки панівною, але можна вважати виключною в лісостеповій частині Середнього Придніпров'я. Ліпний і тим більше амфорний посуд виступає тут лише як невелика і необов'язкова домішка. Зате на Волині, в верхів'ях Дністра, в Посеймсько-Донецькому районі і багатьох пам'ятках пограничного зі степом лісостепу та прилеглого до нього степу на Правобережжі ліпний посуд виступає не тільки як рівнозначна з гончарною група посуду, але нерідко стає панівною (рис. 1).

Наведені факти переконливо свідчать, що специфіку кожного району визначає зрештою співвідношення різних керамічних груп і в першу чергу поміж гончарним, властивим тільки черняхівській культурі, і ліпним посудом, що в кожному з окремих випадків відповідає також іншим культурам. В строкатому комплексі західної наддністрянської групи виступають елементи пшеворської, липицької культур та елементи, властиві слов'янським пам'яткам другої половини I тисячоліття. В південно-степовій групі засвідчені сарматські, пшеворські та пеньківські ліпні форми. Дослідники північно-східної Донецько-Сеймської групи відзначають наявність тут ліпних форм, близьких до роменських.

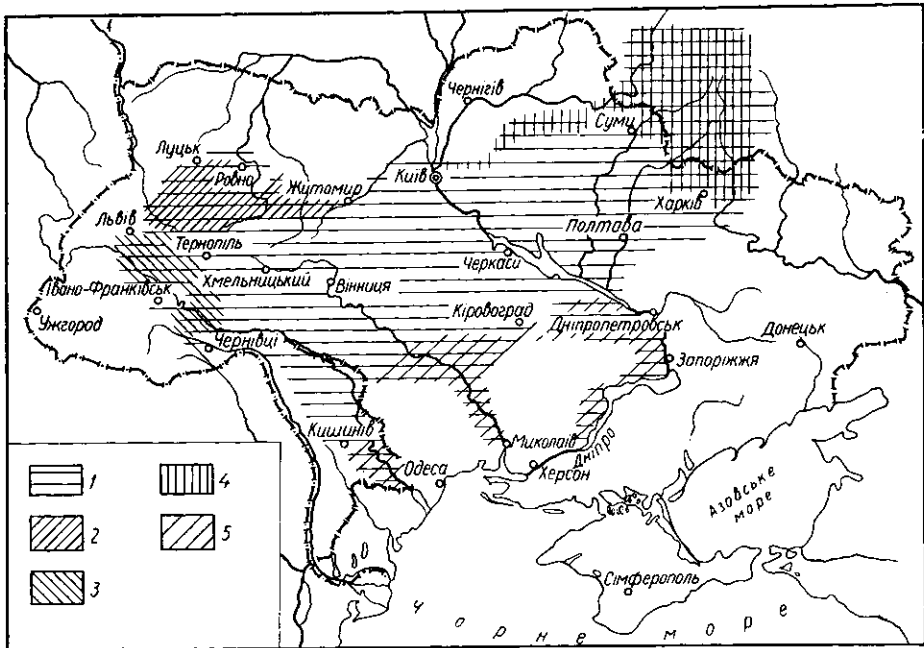
Всі ці райони по відношенню до середньодніпровського розташовані на околицях. Отже середньодніпровський район посідає центральне місце і визначальним для нього є характерний гончарний посуд, що майже витіснив з ужитку ліпний.

Особливості кожного з районів не вичерпуються лише керамічним комплексом. Для центрального району черняхівської культури характерними є також наземні споруди з їх чітким функціональним членуванням (житла, комори, клуні та ін.). У Верхньому Подністров'ї пере-

²⁹ Е. О. Симонович. Млинове спорудження перших століть нашої ери на Південному Бугу.— Археологія, т. VI. К., 1952, стор. 97—108; його ж. Погребение V—VI вв. н. э. у с. Данилова Балка.— КСИИМК, вып. 48, 1952, стор. 62—70; Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 77—135; Е. В. Махно. Раскопки на Компаниевском могильнике.— Археологические исследования на Украине в 1965—66 гг. К., стор. 160—163; Э. А. Симонович. Поселения культуры полей погребений в районе г. Никополя.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 65—74; його ж. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.— МИА, № 82. М., 1960, стор. 192—238; Л. М. Рутківська. Поселения середины I тис. н. е. біля с. Капулівка.— Археологія, т. XXIV (друкується).

важають споруди, заглиблені в землю та ін. Але в даній праці ми розглянули лише найосновнішу і, як видається, визначальну особливість.

Викладене вище дозволяє дійти таких висновків. Все, що нам відомо на сьогодні про особливості окремих територіальних груп черняхівської культури, не порушує уявлення про їх монолітність в цілому. Більше того, добре окреслена периферійна смуга навколо центрального

Карта поширення гончарного посуду та локальні групи черняхівської культури: 1 — поширення гончарного посуду; 2 — волинська група; 3 — наддністрянська група; 4 — південно-стєпова; 5 — сеймсько-донецька.

району підкреслює животворчі можливості основних проявів цієї культури, а їх на даному етапі визначає рівень культурно-економічного розвитку, що знаменує виділення гончарного ремесла в окрему виробничу галузь.

За цих умов факт взаємопроникнення черняхівської та синхронних їй культур (а саме це і фіксує периферійна смуга) засвідчує загальний підйом виробничих сил тих культур, що, оточуючи черняхівську, входили до сфери її впливу, підкреслює провідний характер черняхівської культури, вказує на центр її формування, локалізуючи його в Середньому Придніпров'ї.

Викладене вище прояснює, отже, і питання про основну територію поширення черняхівської культури, окреслюючи її чіткіше. Центральний середньодніпровський район, що в найбільш конденсованому вигляді концентрує основні ознаки черняхівської культури з прилеглою до нього інфільтраційною смугою, в середині якої риси, типові для центрального району, ускладнюються деякими додатковими рисами типовими для суміжних культур, і є основною територією поширення черняхівської культури. Вона охоплює чорноземні ґрунти лісостєпової і прилеглої до неї степової смуги Середнього Подніпров'я, Побужжя і Подністрів'я. Проникаючи у верхів'я Дінця та Західного Бугу, пам'ятки черняхівської культури по течії всіх рік, що впадають з півночі в Чорне море, спускаються в степ майже до самого моря.

Виходячи ж за межі інфільтраційної смуги, черняхівські пам'ятки

та окремі елементи проникають і далі в товщу синхронних, але відмінних від черняхівської, культур Причорномор'я, Трансильванії і Надвисляння. Осідаючи на нових місцях в незвичному оточенні, черняхівці подекуди зберігають свою матеріальну культуру, засвідчуючи великий вплив черняхівської культури на широку територію Середньої Європи. Пізніше вони тут мусять бути асимільованими.

Питання про долю черняхівської культури на основній території її поширення, зокрема в Середньодніпровському районі, викликає суперечки. Є підстави, однак, сподіватися, що поглиблене вивчення черняхівських та давньоруських пам'яток цього району дадуть позитивну відповідь на питання про взаємозв'язки між ними.

Е. В. МАХНО

СНОВА О ЛОКАЛЬНЫХ ВАРИАНТАХ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Вопрос о локальных вариантах черняховской культуры приобрел актуальность в середине 50-х годов, после дискуссии по вопросам лингвистики. Он был одним из главных вопросов на совещании 1957 г., посвященном черняховской культуре. Однако попытка М. А. Тихановой расчленить черняховскую культуру на ряд локальных, по ее мнению, «этнически разнородных групп» не увенчалась успехом.

Предварительный анализ фактического материала, накопленного на протяжении десяти лет интенсивных работ большого исследовательского коллектива, позволяет обратиться к этому вопросу. Особенности керамического комплекса, в первую очередь определяющие археологическое лицо культуры, позволяют зафиксировать среднеднепровскую, волынскую, верхнеднепровскую, южностепную и сеймско-донецкую группы, которые можно назвать локальными вариантами.

Характеристику керамического комплекса среднеднепровской группы, которая занимает центральное положение по отношению к остальным окружающим ее группам, составляет гончарный комплекс, почти не включающий лепной посуды. В керамическом комплексе окраинных групп характерная гончарная посуда составляет только часть и не всегда основную. Лепная — имеет ближайшие аналогии в соседней культуре.

Хорошо очерченное периферийное инфильтрационное кольцо вокруг центрального района не нарушает представления о монолитности черняховской культуры, более того, оно подчеркивает устойчивость основных проявлений этой культуры, определяющихся на данном этапе уровнем культурно-экономического развития, показателем которого является выделение гончарного ремесла. Факт взаимного проникновения черняховской и синхронных культур свидетельствует об общем подъеме производительных сил тех культур, которые, окружая ее, входили в сферу ее влияния, подчеркивает объединяющую роль черняховской культуры, указывает на центр ее формирования, локализуя его в Среднем Приднепровье.